

1. ‘Hij heeft omgezien naar den lagen staat zijner dienstmaagd’

Gerson, Erasmus, Luther, Zwingli en Calvijn over Lucas 1:48

C.P.M. Burger

*Inleiding*¹

Door de eeuwen heen heeft de christelijke boodschap in allerlei gedaanten haar stempel op het leven van individuen en op het samenleven van mensen gedrukt. Waar het christendom definitief ingang vond, hebben christelijke kerken eeuwenlang invloed uitgeoefend op de waarden die in de betreffende maatschappijen golden. In vreugde en in leed duiden mensen hun bestaan in het licht van de boodschap van het Nieuwe Testament. Het Oude Testament werd door de bril van het Nieuwe Testament gelezen en dienovereenkomstig gebruikt. Men leefde en men stierf in zulke maatschappijen als een christen.

Sinds de Verlichting kregen de christelijke kerken – met name die in Noord-Europa – steeds meer kritiek te verduren en ondervonden ze bovendien in toenemende mate concurrentie van andere godsdiensten en ideologieën. Het gezag van de christelijke kerken brokkelde af. Dat proces werd nog bevorderd door de kerkelijke verdeeldheid, die de geloofwaardigheid van de christelijke boodschap ondermijnde. De christelijke kerken lijken zich sinds de Verlichting de luxe van onderlinge ruzies niet meer zo gemakkelijk te kunnen permitteren als bijvoorbeeld ten tijde van de Europese godsdienstoorlogen.

Meer dan ooit lijkt het vandaag voor christenen van belang te zijn om nauwkeurig uit te zoeken wat de christelijke kerken werkelijk blijvend scheidt, wat alleen maar tijdelijk tussen hen in stond en wat de kerken verder uit elkaar drijft. In het bijzonder van christelijke theologen mag verwacht worden, dat zij aandacht zullen schenken aan overtuigingen die de christelijke kerken scheiden. Daarom kies ik een thema uit de mariologie.

In de Rooms-Katholieke Kerk heeft de verering van Maria in de afgelopen twee eeuwen een hoge vlucht genomen. Na eeuwenlange voorbereiding van deze leer in

¹ Mijn hartelijke dank gaat uit naar mijn collega proximus dr. Leendert Groenendijk, die het Nederlands van deze bijdrage herzag. Eventuele fouten gaan op het conto van mijn eindcontrole.

de geschiedenis van de vroomheid en na een reeks heftige theologische debatten, verklaarde paus Pius IX in de bul 'De onuitsprekelijke God' van 8 december 1854, dat een lid van de Rooms-Katholieke Kerk dient te geloven, dat Maria al in haar moeders schoot vrij was van besmetting door de erfzonde.² Bijna een eeuw later heeft paus Pius XII in de apostolische constitutie 'De allervrijgevigste God' van 1 november 1950 verklaard, dat Maria lichamelijk ten hemel werd opgenomen. Een lid van de Rooms-Katholieke Kerk dient te geloven, dat Jezus Christus zijn moeder voor het graf heeft bewaard³ en dat Maria aan het einde van haar leven met lichaam en ziel in de hemelse heerlijkheid is opgenomen.⁴

Deze twee Mariadogma's drijven de Rooms-Katholieke Kerk en de kerken die uit de zestiende-eeuwse Reformatie zijn voortgekomen verder uit elkaar. De op Maria gerichte vroomheid ontwikkelt zich in de Rooms-Katholieke Kerk immers veel sterker dan in de protestantse kerken. Of – en zo ja, hoe – deze op Maria betrokken vroomheid bijbels is gefundeerd, is protestantse gelovigen veelal niet duidelijk. De verering van Maria begon zich in de geschiedenis van het christendom weliswaar te ontwikkelen als een tak aan de boom van de verering van haar zoon Jezus Christus, maar deze tak is in de loop der eeuwen wel erg groot geworden. De dogmatische fixatie van de ontwikkeling van de Mariaverering bemoeilijkt een toenadering tussen de Rooms-Katholieke Kerk en de kerken die uit de Reformatie van de zestiende eeuw zijn voortgekomen.

Omdat het denken van de reformatoren nog altijd een belangrijke rol speelt in de reformatorische kerken, lijkt het zinvol om steekproeven te nemen uit uitingen betreffende de Mariaverering uit de Late Middeleeuwen en uit de zestiende eeuw. Wat in de Late Middeleeuwen over Maria kon worden beweerd en hoe daarop door enkele belangrijke reformatoren is gereageerd, bespreek ik aan de hand van de uitlegingen van één enkel vers uit de lofzang van Maria in het evangelie volgens Lucas.

Het moge duidelijk zijn dat volstrekte neutraliteit in de exegese van een bijbelse tekst niet mogelijk is. De historicus Jaroslav Pelikan bijvoorbeeld wijst erop, dat zowel voor Grieks-orthodoxe als ook voor rooms-katholieke christenen bij de interpretatie van het eerste hoofdstuk van het evangelie volgens Lucas de rol van de instemming van Maria naar Lucas 1:38 heel belangrijk is.⁵ Ik sta in de lutherse

² Pius IX, Bulla 'Ineffabilis Deus', 8 december 1854: 'beatissimam Virginem Mariam in primo instanti suae conceptionis fuisse singulari omnipotentis Dei gratia et privilegio, intuitu meritorum Christi Iesu Salvatoris humani generis, ab omni originalis culpae labe praeservatam immunem (...)' (Denzinger/Schönmetzer, *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, editio XXXVI emendata, Barcinone etc. 1976, nr. 2803 [1641]).

³ Pius XII, *Constitutio 'Munificentissimus Deus'*, 1 november 1950: 'cum eam posset tam magno honore exornare, ut eam a sepulcri corruptione servaret incolumem, id reapse fecisse credendum est.' (Denzinger/Schönmetzer, zie noot 2, nr. 3900 [2331]).

⁴ Loco citato: 'Immaculatam Deiparam semper Virginem Mariam, expleto terrestri vitae cursu, fuisse corpore et anima ad caelestem gloriam assumptam.' (Denzinger/Schönmetzer, zie noot 2, nr. 3903 [2333]).

⁵ 'En Maria zeide: Zie, de dienstmaagd des Heren; mij geschiede naar uw woord.' Bijbelcitataten in het Nederlands zijn gegeven volgens de vertaling in opdracht van het Nederlands Bijbelgenootschap, Haarlem en Brussel 1988. Vgl. Jaroslav Pelikan, *Mary Through*

traditie en sluit me dan ook aan bij Luthers opvatting dat het in Lucas 1 vooral gaat om Gods handelen en juist niet om de instemming van Maria.

Jean Gerson (1363-1429), een vooraanstaand theoloog aan de universiteit van Parijs en catecheet, voer ik op als representant van de Mariavroomheid aan het begin van de vijftiende eeuw. Daarna wordt aangeduid wat Erasmus van Rotterdam op de gangbare interpretatie had aan te merken. Vervolgens vat ik kort samen hoe vooraanstaande reformatoren als Luther, Zwingli en Calvijn op de kritiek van Erasmus voortbouwden.

In het bijbelvers dat hier centraal staat, interesseert ons met name het Griekse woord 'tapeinosis' en de vertaling daarvan in het Latijn. In de titel van deze lezing heb ik het Griekse woord vertaald als 'lage staat'. De zin luidt dan zo: 'Want Hij – te weten: God – heeft omgezien naar den lagen staat zijner dienstmaagd.' Als we in de Biblia Vulgata, de gezaghebbende Latijnse vertaling van de Bijbel, kijken, dan vinden we daar niet het Griekse 'lage staat' in het Latijn vertaald, want er staat: 'humilitas', dat in de Late Middeleeuwen begrepen werd als: 'deemoed'. Het hele vers Lucas 1:48 luidt in de Biblia Vulgata: 'Quia respexit humilitatem ancillae suae.' Ik vertaal het vers uit de Biblia Vulgata vrij: 'Want Hij – te weten: God – heeft de deemoed van zijn dienstmaagd aangezien.' Dit geeft het vers een heel andere betekenis. Immers, 'deemoed' is geen sociaal-economische toestand. 'Deemoed' is een houding.

Het Griekse woord 'tapeinosis', te vertalen als 'lage staat', en het Latijnse woord 'humilitas', in de Late Middeleeuwen begrepen als 'deemoed', bepalen ons bij twee verschillende tradities van de verering van Maria. De ene traditie, die aansluit bij het Griekse 'tapeinosis', gaat voort op de lijn van de evangelist Lucas:⁶ ze legt er de nadruk op dat Maria in materieel opzicht arm was en dat ze deze armoede accepteerde in vertrouwen op God.⁷ De andere traditie van de verering van Maria, die verbonden is met het Latijnse 'humilitas', ziet in Maria vooral de tegenpool, de 'antitypos' van Eva. Zoals Eva door haar hoogmoed, het tegendeel van deemoed, bepalend was voor de zondeval, zo is Maria als de 'tweede Eva' door haar deemoed belangrijk voor de verlossing van de christenen,⁸ – naast haar zoon, wel te verstaan. Het verschil is duidelijk: Eva was *bepalend* voor de zondeval, Maria is – naast haar zoon – *ook* belangrijk. Eva geldt als de typos en Maria als de antitypos.⁹ Bij Adam

the Centuries. Her place in the History of Culture, New Haven and London 1996, 84: 'an obedience that is open to the future should be defined as supreme activity, not passivity.'

⁶ Vgl. Luise Schottroff/Wolfgang Stegemann, *Jesus von Nazareth – Hoffnung der Armen*, Stuttgart etc. 1978, 41-43, hier: 43: 'Hier [im Magnificat] treten arme Juden auf und behaupten, jetzt seien Gottes Verheißungen an Israel erfüllt und das Elend der Gegenwart – die Not der Armut – sei zu Ende.'

⁷ Vgl. Christoph Burger, 'Maria muß ermutigen! Luthers Kritik an spätmittelalterlicher Marienverehrung und sein Gegenentwurf in seiner Auslegung des "Magnificat" (Lukas 1, 46b-55) aus den Jahren 1520/21', in: *Frömmigkeit und Spiritualität. Auswirkungen der Reformation im 16. und 17. Jahrhundert = Piété et Spiritualité. L'impact de la Réformation aux XVIe et XVIIe siècles*, edd. Matthieu Arnold und Rolf Decot, Mainz 2002, 15-30; hier: 16-18.

⁸ Vgl. C. Burger, *a.w.*, 19-21.

⁹ Vgl. Pelikan, *Mary* (zie noot 5), hoofdstuk 3: 'The Second Eve and the Guarantee of Christ's True Humanity', 39-52.

en Jezus Christus is dat anders. De typos Adam heeft, verleid door Eva, Gods wil in ongehoorzaamheid genegeerd. Jezus Christus, de antitypos van Adam, heeft door zijn gehoorzaamheid de verhouding tussen de schepper en zijn schepselen hersteld.¹⁰ Eva was *bepalend* voor de erfzonde. Maria *hielp* de verhouding tussen God en de mensen weer in orde te brengen.

De tegenstelling ‘hoogmoed – gehoorzaamheid’, ‘hoogmoed – deemoed’, neemt in de christelijke verkondiging een centrale plaats in. Deemoed is niet ‘zomaar’ een deugd: zij is een centrale christelijke deugd. Want als men het lijden en de kruisdood van Jezus Christus als uitingen van zijn nederigheid begrijpt, dan is navolging van Christus alleen maar mogelijk in deemoed. Als men de twee pilaren van de Europese cultuur, de christelijke leer en de erfenis van de antieke beschaving, in ogenschouw neemt, kan vastgesteld worden, dat ‘deemoed’ een houding is die een vrijgeboren antieke Griek of Romein volstrekt verachtelijk vindt. ‘Deemoed’ is echt iets voor christenen. De vrijgeboren Griek of Romein huivert daarvoor. Ik kom hier nog op terug.

Nu dus allereerst uitspraken van de laatmiddeleeuwse theoloog Gerson over dit bijbelvers als een voorbeeld voor de verering van Maria in de Late Middeleeuwen, daarna de mening van Erasmus van Rotterdam en van enkele reformatoren.

Jean Gerson

De boerenzoon Jean le Charlier uit het dorpje Gerson-lès-Barby leefde en werkte in een woelige tijd, gelet op zijn geboortjaar 1363 en zijn sterfjaar 1429. Het was de tijd van de Honderdjarige Oorlog (1327-1453), waarin steeds weer gevechten tussen Engeland en Frankrijk uitbraken. Het Grote Schisma verdeelde het Avondland tussen twee met elkaar concurrerende pauselijke hoven, een in Rome en een in Avignon. Gerson genoot de bescherming van de hertog van Bourgondië, Filips de Stoute (1363-1404). Achtereenvolgens werd hij diens aalmoezenier, hoogleraar theologie en later ook kanselier van de universiteit van Parijs. Hij beperkte zich niet tot zijn rollen als hoogleraar, kanselier en kerkpoliticus, maar werkte daarnaast ook als pedagoog en als catecheet.

Op 64-jarige leeftijd, dus kort voor zijn dood, schreef Gerson, die toen als exulant in Lyon verbleef, een uitgebreid werk over het loflied van Maria, het Magnificat, uit het eerste hoofdstuk van het evangelie volgens Lucas. In de moderne druk beslaat dat werk 372 pagina’s. Een meester spreekt met zijn leerling, een geliefde vorm voor catechetische literatuur.

Als de deemoed van Maria aan bod komt, laat Gerson de meester beginnen met een verwijzing naar Aristoteles: deze filosoof-bij-uitstek noemt het voortreffelijker

¹⁰ Vgl. Romeinen 5:19: ‘Want, gelijk door de ongehoorzaamheid van een mens zeer velen zondaren geworden zijn, zo zullen ook door de gehoorzaamheid van een zeer velen rechtvaardigen worden.’

dat engelen zich aan God onderwerpen dan dat ze ondergeschikten leiden.¹¹ Maria heeft dus in haar lofzang, begrijpt de leerling, niet alleen met vrome devotie, maar ook met het allerhoogste vernuft, sterker haar deemoedige onderwerping dan haar heerschappij benadrukt.¹² Wat Aristoteles wist, kende Maria op haar duimpje, zou men kunnen veronderstellen. Niet voor niets werd ze dan ook vereerd als lerares van de kerk. Gerson gaat verder: hoogmoed heeft engelen ertoe aangezet tegen God te rebelleren.¹³ Gerson verwijst hiervoor naar Lucas 1:51b: ‘Hij heeft hoogmoedigen in de overlegging huns harten verstrooid.’ Een psalmvers zegt immers: ‘Want de Here is verheven, en Hij aanschouwt de nederige, maar de hovaardige kent Hij van verre.’¹⁴ Gerson is ervan overtuigd dat Maria al voor de geboorte van haar Zoon wist¹⁵ dat deze later zou zeggen: ‘Want een ieder, die zichzelf verhoogt, zal vernederd worden en wie zichzelf vernedert, zal verhoogd worden.’¹⁶ Zij wist al dat Jacobus, een van de leerlingen van haar Zoon, in zijn brief zou schrijven: ‘God wederstaat de hoogmoedigen, maar de nederigen geeft Hij genade.’¹⁷ In Maria heeft God het woord van de wijze Salomo waargemaakt: ‘Wijsheid is bij de ootmoedigen.’¹⁸ Want door het geheimenis van de vleeswording van Zijn Zoon heeft God wijsheid in Maria’s deemoed geplant.¹⁹

Gerson is representatief voor vele theologen van zijn tijd, wanneer hij betoogt dat Maria juist door haar deemoed Gods genade naar zich toetrekt. Deemoed is voor Gerson een deugd en deze deugd verdient loon. Mocht iemand zich erover verbazen dat een prominent theoloog als Gerson helemaal niet naar de Griekse tekst heeft gekeken, dan is het goed om eraan te herinneren dat vóór de verovering van Constantinopel in 1453 kennis van het Grieks in heel West-Europa schaars was.²⁰

¹¹ Gerson, *Collectorium super Magnificat*, tractatus 3: ‘Quia respexit humilitatem ancillae suae’ (Jean Gerson, *Oeuvres complètes*, ed. Palémon Glorieux, vol. 8: L’oeuvre spirituelle et pastorale, Paris 1971, 163-534; 196-218, hier: 203).

¹² Vgl. Gerson, *a.w.*, 204.

¹³ Gerson, *a.w.*, 204: ‘Quid enim perdidit apostatas angelos? Quid postmodum dejecit homines institutos ad reparationem angelicae ruinae? Utique superbia, plus glorians in phantastica dominatione quam in humili ad Deum subjectione.’ Vgl. Genesis 6:2, 4. De opvatting dat de engelen door hun hoogmoed gevallen zijn, is onder anderen door Thomas van Aquino O. P. (1227-1274) naar voren gebracht.

¹⁴ Psalm 137 (Vulgata):6 = Psalm 138 (Hebreeuws):6.

¹⁵ Gerson, *Collectorium super Magnificat* (ed. Glorieux 8, 204): ‘Jam Maria gerebat alta mente repositum verbum Filii (...)’.

¹⁶ Lucas 14:11.

¹⁷ Jakobus 4:6.

¹⁸ Gerson, *Collectorium super Magnificat* (ed. Glorieux 8, 204): ‘ubi humilitas, ibi sapientia’ (Spr. 11:2).

¹⁹ Gerson, *Collectorium super Magnificat* (ed. Glorieux 8, 204): ‘Verificavit idcirco Deus in ea verbum Sapientis: ubi (...) humilitas, ibi (...) sapientia [Proverbia 11:2], dum collocavit per Incarnationis mysterium sapientiam in humilitate sua.’

²⁰ De Italiaanse geleerde Leonardo Bruni schreef: ‘Siebenhundert Jahre lang hat kein Mensch in Italien die griechische Literatur gekannt (...)’ (Cornelis Augustijn, *Humanismus. Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch*, Band 2, Lieferung H2, Göttingen 2003, pagina H52. Augustijn zijnerzijds citeert Lewis W. Spitz, *The Renaissance and Reformation Movement*, revised edition, St. Louis 1987, 1, 154).

Als protestants theoloog stel ik de vraag: hoe hangt bij Gerson de verering van Maria met de verering van Jezus Christus samen? Is ze nog daaraan gekoppeld of is ze verzelfstandigd? Ik ben ervan overtuigd dat Gerson zelf gezegd zou hebben: ‘Geen sprake van enige verzelfstandiging! De voorbeeldige Maria wijst ons christenen juist de weg naar haar Zoon!’ De christen die met een reformatorische bril op naar de tekst kijkt, zal er misschien anders over denken. Maar hij dient zich dan wel bewust te zijn van zijn eigen voorkeur.

Erasmus van Rotterdam

Erasmus laat in 1519 te Bazel zijn ‘Toelichtingen op het Nieuwe Testament’ (*Annotationes in Novum Testamentum*) verschijnen. Twintig jaar eerder, tijdens zijn verblijf in Engeland, heeft hij uitstekend Grieks geleerd.²¹ Op basis van deze kennis legt hij nu een bom onder een Mariaverering, die Maria’s deemoed als een deugd centraal stelt. Erasmus schrijft met betrekking tot Lucas 1:48: ‘Onder “tapeinosis” is te verstaan: “lage staat” [*parvitas*], niet: “deugd van geest” [*animi virtus*]. Deze *laatstgenoemde* deugd noemen de Grieken met hun woord “tapeinophrosyne”. Het heet ook niet: “God zag op haar deemoed”, maar: “Hij richtte zijn oog op haar lage staat”.²² Erasmus haalt met deze woorden de gebruikelijke uitleg van dit vers en de daarmee verbonden zekerheid van theologen onderuit: in het Griekse origineel is geen sprake van deugdzame deemoed, maar van een lage sociale staat!²³ Dat wil absoluut niet zeggen dat deemoed voor Erasmus geen centrale christelijke deugd zou zijn – integendeel. Maar hier, in dit vers, staat het woord er niet, beklemtoont hij. En Erasmus is niet bereid, iets in de Bijbel terug te projecteren wat later gegroeid is.²⁴ Louter op basis van dit bijbelvers kan men volgens Erasmus dan ook niet beweren, dat Maria als antitypos van Eva weer in orde brengt wat de hoogmoed van Eva en van de engelen heeft verstoord. Erasmus’ vertaling legt de grondslag

²¹ Augustijn, *Humanismus* (zie noot 20), p. H75: ‘1499-1500 lebte er [Erasmus] sieben Monate in England. In dieser Zeit lernte er perfekt Griechisch (...).’

²² *Desiderii Erasmi Roterodami in novum testamentum ab eodem denuo recognitum Annotationes, ingenti nuper accessione per autorem locupletate*, Bazel 1519, 119. Vgl. Burger, ‘Maria muß ermutigen’ (zie noot 7), 21.

²³ Wie de mensen duidelijk maakt dat men rijkdom dient gering te schatten, die is voor Erasmus een ware theoloog. Vgl. Cornelis Augustijn, *Erasmus von Rotterdam. Leben-Werk-Wirkung*, München 1986, 80. Augustijn wijst op Erasmus’ *Paraclesis* (ed. Lugduni Batavorum, vol. V, 140E/F). Erasmus schrijft daar bijvoorbeeld: ‘Is mihi vere Theologus est qui (...) ipsa vita doceat adspemandas opes (...).’

²⁴ Vgl. Cornelis Augustijn, ‘Erasmus und seine Theologie: hatte Luther recht?’ (1987), opgenomen in: idem, *Erasmus. Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer*, Leiden etc. 1996, 293-310, 306. Over de hoge waardering die Erasmus voor de deemoed van Christus had, vgl. de vertaling van Erasmus, *Adagium* 2201 (ASD, vol. II/5, Amsterdam/Oxford 1981, 164, 81-84) bij Cornelis Augustijn, *Erasmus von Rotterdam* (zie noot 23), 70: ‘Welch eine Erhabenheit in solch einer Niedrigkeit, welche Reichtümer in solch einer Armut, welch eine unvorstellbare Kraft in solch einer Schwäche, welch eine Glorie in solch einer Schande, welch vollkommene Ruhe in solchen Mühen.’

voor een ommezwaai in de kijk op Maria.²⁵ Het is niet verbazingwekkend dat de *Annotationes* van Erasmus 1551 op de *Index librorum prohibitorum* van de universiteit Parijs zijn beland.²⁶

Met zijn tekstkritisch en exegetisch werk is Erasmus tegelijk heel duidelijk als theoloog opgetreden. Augustijn heeft dat in zijn artikel ‘Erasmus und seine Theologie’ zo onder woorden gebracht: Erasmus ‘wollte der Heiligen Schrift den niedrigen Dienst des Schulmeisters besorgen, der sich darum kümmert, einfach den Text seinem Wortlaut nach zu verstehen und diese Kunst des Verstehens andere zu lehren.’²⁷ Maria is voor Erasmus maagd en verdient verering.²⁸ Maar Christus staat bij Erasmus absoluut centraal: ‘Das Herzstück seiner Religion ist Jesus Christus.’²⁹

Maarten Luther

Luther heeft vrij vaak preken over de lofzang van Maria gehouden. Zijn ontwikkeling is daaraan duidelijk af te lezen.³⁰ In de jaren 1520 en 1521 heeft hij op basis van zijn voor het universitaire onderwijs vervaardigde Latijnse uitleg van de psalmen, de *Operationes in psalmos*, een voor een breder publiek bedoelde Duitstalige uitleg van het Magnificat geschreven. Waar Luther de daarin verkondigde opvatting van Maria’s deemoed vandaan heeft – of hij daarvoor de *Annotationes* van Erasmus al dan niet nodig had – is voornamelijk niet uitgemaakt. Luther heeft immers vanaf 1513 de psalmen voor zijn studenten uitgelegd. Daarin kwam hij vaak de beloftes aan de ‘ebionim’, de armen, tegen.³¹ Het zou dan ook best kunnen dat Luther zich bij het bestuderen van de *Annotationes* van Erasmus alleen maar in zijn eigen opvatting gesterkt voelde en ongeveer zo heeft gedacht: ‘Erasmus zegt op basis van de Griekse tekst over Lucas 1:48 hetzelfde als ik op grond van mijn uitleg van de

²⁵ Vgl. Cornelis Augustijn, *Erasmus von Rotterdam* (zie noot 23), 73: Erasmus vraagt om ‘einen Theologen, der sich nicht mit allerhand tōrichten Problemen herumschlägt, sondern der die Heilige Schrift auslegt, über Glauben und Frömmigkeit spricht, der Tränen vergießt und die Menschen zu einer himmlischen Einstellung anspricht.’ (samenvatting van Erasmus, *Ratio verae theologiae* [ed. Lugduni Batavorum, vol. V, 83F-84A]).

²⁶ *Index des livres interdits*, ed. J.M. de Bujanda, I: Index de l’université de Paris 1544, 1545, 1547, 1549, 1551, 1556. Sherbrooke (Canada)/Genève 1985, nr. 95, 178 en 179.

²⁷ Cornelis Augustijn, ‘Erasmus und seine Theologie: hatte Luther recht?’ (zie noot 24), 293-310, hier: 299.

²⁸ Vgl. Cornelis Augustijn, ‘Erasmus und seine Theologie: hatte Luther recht?’ (zie noot 24), 305 bij noot 75. Augustijn wijst op Erasmus, *Apologia adversus monachos hispanos* (ed. Lugduni Batavorum, vol. IX, 1084B-E), en op Erasmus, *Explanatio symboli* (ASD, vol. V/I, Amsterdam etc. 1977, 245, 192-196).

²⁹ C. Augustijn, *Erasmus von Rotterdam* (zie noot 23), 81.

³⁰ Vgl. C. Burger, ‘Luthers Predigten über das Magnifikat (Lc. 1,46-55)’, in: I. Backus et F. Higan (red.), *Théorie et pratique de l’exégèse. Actes du troisième colloque international sur l’histoire de l’exégèse biblique au XVIe siècle* (Genève, 31 août - 2 septembre 1988), Genève 1990, 273-286.

³¹ Zie Siegfried Raeder, *Das Hebräische bei Luther untersucht bis zum Ende der ersten Psalmenvorlesung*, Tübingen 1961.

psalmen zeg: Maria is arm, niet vooral deugdzaam!’³² De andere mogelijkheid is dat Luther in zijn uitleg van Lucas 1:48 helemaal op de schouders van Erasmus staat.

Voor Luther is vooral belangrijk dat God omziet. Hij benadrukt dat het niet om ‘humilitas’ gaat, maar om ‘respexit’, niet om ‘deemoed’, maar om ‘hij heeft omgezien’.³³ Als dit duidelijk is, is een volgend aangelegen punt dat er van deemoed in dit vers geen sprake is: ‘Als wij in het Duits van deemoed spreken, dan bedoelen wij ermee, wat de heilige Paulus met “tapeinophrosyne” uitdrukt. In het Latijn zou je dat moeten vertalen als: “affectus vilitatis” of als “sensus humilium rerum”’.³⁴ Hoe belangrijk het voor Luther is, dat het om Gods genade gaat en niet om een kwaliteit van Maria, wordt al duidelijk als men naar de omvang kijkt: terwijl het vers Lucas 1:48 maar één van de tien verzen van het Magnificat is, beslaat de polemieek van Luther tegen de vermeende deugd van Maria een vijfde van zijn geschrift.³⁵ Naar Luthers mening dient een christen immers God lief te hebben en te loven in plaats van zichzelf vanwege vermeende deugden.³⁶ Zoals Gods enige zoon, die een tijd in de diepte van alle jammer werd geworpen, kunnen ook christenen de ervaring opdoen dat ze een tijdlang door God verworpen lijken te zijn. Echter, juist in deze diepte kijkt God en redt daaruit.³⁷ Maria moet in een geringe maatschappelijke positie zijn geweest: een positie die niet opvalt in de ogen van mensen, maar wel in die van God. Het voorbeeld van de bijbelse koningin Esther maakt volgens Luther duidelijk, dat ook een mens die een hoge maatschappelijke positie bekleedt bescheiden kan zijn.

Luther ziet het spreken over Maria’s deemoed als een gevaar. Terwijl Gods goedheid christenen kan opwekken tot liefde jegens God en lofprijzing van Hem, leidt een al te grote verheffing van Maria daarvan juist af. Christus dient centraal te staan, niet Maria, die ongeacht haar voortreffelijkheid een mens gelijk andere christenen is.³⁸

Huldrych Zwingli

Een jaar nadat Luther zijn uitleg van de lofzang van Maria heeft afgesloten, houdt Zwingli in Zürich een preek die hij als titel meegeeft: ‘Eine Predigt über die ewig-reine Jungfrau Maria, die Mutter Jesu Christi, unseres Erlösers.’³⁹ Over Lucas 1:48 zegt Zwingli in deze preek: ‘Daaraan herkennen wij de grote genade die God

³² Toen Luther aantekeningen maakte in zijn exemplaar van Erasmus’ *Annotationes* in de uitgave van 1527, was zijn eigen uitleg van het Magnificat (1520/1521) al klaar. De aantekeningen van Luther zijn kritisch uitgegeven in WA 60.

³³ Vgl. Martin Luther, *Auslegung des Magnificat* (Martin Luther, Studien-Ausgabe, red. H.-U. Delius e.a., vol. 1, Berlin 1979, 330, 9-10).

³⁴ Luther, *Magnificat* (StuA 1, 330, 15-18). In het origineel Duits.

³⁵ Luther, *Magnificat* (StuA 1, 328, 34-338, 4).

³⁶ Vgl. Luther, *Magnificat* (StuA 1, 329, 2-4).

³⁷ Vgl. Luther, *Magnificat* (StuA 1, 317, 22-318, 38).

³⁸ Vgl. C. Burger, ‘Maria muß ermutigen!’ (zie noot 7).

³⁹ Vgl. Emidio Campi, *Zwingli und Maria. Eine reformationsgeschichtliche Studie*, Zürich 1997, 99 (Facsimile van de titelpagina).

aan Maria heeft gedaan, dat hij ze voor alle vrouwen en meisjes van de wereld tot moeder van zijn zoon heeft verkoren, zonder erop te letten dat zij van eenvoudige komaf was en geen jonge vrouw die aanzien genoot. Want ook al kwam zij uit het geslacht van David,⁴⁰ zij was arm en uit een oogpunt van menselijke eer geenszins voornaam. Zij zingt zelf: "God heeft omgezien naar den lagen staat van zijn maagd".⁴¹ En iets later zegt Zwingli in dezelfde preek: 'De grootste eer die Maria heeft, heeft ze van haar zoon.' 'Het is duidelijk dat alle eer waar de nakomelingen, de [door Maria genoemde] geslachten, zich over zullen verbazen en op basis waarvan ze Maria zullen eren, van God komt, die haar nederigheid met genade en welwillendheid heeft aangezien.'⁴²

Zwingli zet zich niet af tegen de exegetische traditie. Hij gaat er gewoon vanuit dat in Lucas 1:48 sprake is van Maria's lage staat, en de deugd deemoed noemt hij niet eens. In dezelfde preek spreekt Zwingli zó uitvoerig over de centrale rol van Christus, dat hij zichzelf tot de orde moet roepen: nu wil ik het over Maria hebben!⁴³ Om er geen onzekerheid over te laten bestaan hoe de uitdrukking 'vol van genade' in de groet van de engel volgens Lucas 1:28 begrepen dient te worden, beklemtoont Zwingli, dat het Griekse woord 'kecharitomene', begenadigd, heel duidelijk maakt dat God de auteur van de genade is en dat het hier niet om een kwaliteit van Maria gaat.⁴⁴ Als men de vertaling hoort van dit Griekse woord in de Latijnse Biblia Vulgata, 'vol van genade' (*gratia plena*), kan men immers gemakkelijk op het verkeerde spoor raken.

Johannes Calvijn

Johannes Calvijn schrijft in 1554 zijn *Commentarius in harmoniam evangelicam*. Het werk verschijnt in 1555 te Genève.⁴⁵ Het moge duidelijk zijn dat een commentaar iets anders is dan een preek. In een commentaar zal men minder ingaan op problemen van de alledaagse vroomheid.⁴⁶ De boodschap van de Bijbel richt

⁴⁰ Vgl. Mattëus 1:16: door haar huwelijk met Jozef. Maar vergelijk Lucas 1:36 ('Elisabeth, uw verwante') en 1:5 (Elisabeth: uit de stam Levi): Maria afkomstig uit de stam Levi.

⁴¹ Lucas 1:48. Vgl. Campi, *Zwingli* (zie noot 39), 114.

⁴² Zwingli, vgl. Campi, *Zwingli* (zie noot 39), 120, 121.

⁴³ Vgl. Campi, *Zwingli* (zie noot 39), 112.

⁴⁴ Vgl. Campi, *Zwingli* (zie noot 39), 120 met een verwijzing (in noot 46 aldaar) naar de Mariapreek uit 1558 van de opvolger van Zwingli, Bullinger, die zich hierbij aansluit. Deze Mariapreek van Bullinger is in een vertaling naar het moderne Duits makkelijk na te lezen bij Walter Tappolet unter Mitarbeit von Albert Ebnetter, red., *Das Marienlob der Reformatoren. Martin Luther. Johannes Calvin. Huldrych Zwingli. Heinrich Bullinger*, Tübingen 1962, 274-302, hier: 294-295.

⁴⁵ Vgl. Rodolphe Peter/Jean-François Gilmont, *Bibliotheca Calviniana. Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, vol. II, Genève 1994, nr. 55/9 (586-590).

⁴⁶ Vgl. Kenneth Hagen, 'What did the term Commentarius mean to sixteenth-century theologians?', in: *Théorie et pratique de l'exégèse. Actes du troisième colloque international sur l'histoire de l'exégèse biblique au XVIe siècle (Genève, 31 août - 2 septembre 1988)*, textes réunis par Irena Backus et Francis Higman, Genève 1990, 13-38. Over Calvijn: 33-34.

zich volgens Calvijn direct tot de hoorders van elke tijd en elk land, dus ook tot de burgers van Genève in de zestiende eeuw. Voor Calvijn is het heel duidelijk, dat men in Lucas 1:48 op het Griekse woord ‘tapeinosis’ moet letten en zich niet aan het Latijnse ‘humilitas’ dient te oriënteren: ‘Maria geeft te kennen, waarom de vreugde van haar hart in God is gegrond: omdat Hij “genadig naar haar heeft omgezien.” Doordat ze zichzelf laag (*humilem*) noemt, doet zij afstand van alle eigen waardigheid. Want zij wil de oorzaak van alle roem aan de pure goedheid Gods toeschrijven. Want het woord “humilitas” betekent hier niet, zoals ongeleerde en onbeschaafde mensen in hun dwaasheid menen, onderdanigheid of bescheidenheid of een geesteshouding, maar alleen een nederige en lage positie. Haar mening is dus deze: dat ik onbekend en veracht was in de wereld, heeft God er niet van weerhouden zijn ogen op mij te richten. De lage staat van Maria dient gecontrasteerd te worden met iedere voortreffelijkheid. Dat eist de zaak zelf en dat wordt uit het Griekse woord duidelijk. Dan zien we, dat Maria zichzelf gering maakt en de Ene God verheft. En het was niet een getuigenis van schijnbare deemoed, maar een eenvoudige en oprechte belijdenis van de overtuiging, die ze zichzelf ingeprent had. Want ze was voor de ogen van de wereld van geen waarde en ze schatte zichzelf ook niet hoger in.’⁴⁷ Waar het over ‘God, die machtig is’ gaat, zegt Calvijn: Maria zegt van zichzelf, ‘dat Hij naar haar omgezien heeft, ook al was zij veracht en verachtelijk. Daaruit volgt, dat iedere lof voor Maria verkeerd en vals is, als daarmee niet op een degelijke wijze Gods macht en zijn genade worden geprezen.’⁴⁸

Samenvatting

In de uitleg van Lucas 1:48 zien we als door een vergrootglas het bijzondere van iedere uitlegger: Gerson, de laatmiddeleeuwse theoloog, beschouwt Maria als lerares der kerk. Hij prijst haar deemoed en bekritiseert de hoogmoed van de opstandige engelen. Met het allergrootste gemak verklaart hij een bijbelvers door meerdere andere. Voor hem is het immers dezelfde Heilige Geest die overal spreekt. Wat zou er dus op tegen zijn de bijbelse boodschap als een geheel te nemen? Jezus Christus is voor Gerson de grote wetgever. Hij heeft de christenen geen zware last op de schouders gelegd, maar een draaglijke. En Maria staat naast haar zoon als een voorbeeld van deemoed.

Erasmus van Rotterdam heeft op deemoed als zodanig absoluut niets tegen, integendeel. Hij houdt de kerkvorsten van zijn tijd juist een spiegel voor en roept ze op naar de eenvoud van de Vroege Kerk terug te keren. Maar hier, in dit vers, is er – blijkens het Griekse origineel – geen sprake van deemoed van Maria, maar van haar nederige sociale staat. En daarom mag men er naar zijn mening ook niets van deemoed inlezen. Als filoloog is Erasmus tegelijk leermeester van de theologen. Hij leert ze nauwkeurig op de tekst te letten.

⁴⁷ Johannes Calvijn, *Commentarius in harmoniam evangelicam*, m.b.t. ‘quia respexit’ (*Calvini Opera*, vol. 45, Braunschweig 1891, coll. 37 en 38).

⁴⁸ Calvijn, *a.w.*, (coll. 38 en 39).

In Erasmus' vroomheid en theologie staat Jezus Christus centraal. Maria verdient verering, dat wel, maar dan als moeder van deze zoon.

Maarten Luther laat het niet bij de koele duidelijkheid van Erasmus. Volgens hem worden christenen misleid, wanneer men Maria vanwege haar deemoed zo hoog verheft. Naar zijn overtuiging leidt dit af van hetgeen, waarop het eigenlijk aankomt: Gods omzien naar haar. Het draait niet om een deugd van Maria, maar om Gods omzien en aanzien. Voor Luther staat Jezus Christus zó centraal, dat hij razend wordt, wanneer hij constateert dat men iets aan de rol van Christus als verlosser af doet.

Huldrych Zwingli legt de accenten net zoals Luther een jaar voor hem deed. God heeft grote genade aan Maria bewezen door haar tot moeder van zijn Zoon te maken, ofschoon Maria van eenvoudige komaf was. Maar Zwingli legt minder dan Luther de nadruk op het 'omzien' van God. Anders dan deze polemiseert hij niet uitdrukkelijk tegen de exegetische traditie, noch tegen de traditie van verering van Maria, die naar Luthers opvatting de eer van God en van Christus te na kwam. Ook Zwingli stelt Christus absoluut centraal. Zelfs in een preek over Maria moet hij zichzelf tot de orde roepen, om niet over Christus in plaats van over Maria uit te weiden.

Johannes Calvijn polemiseert weliswaar, maar hij doet dat tegen 'ongeleerde en onontwikkelde' mensen: de verering van Maria's deemoed getuigt volgens hem van te weinig beschaving, terwijl Luther er een sluwe manier in ziet om de eer aan God en Christus te onttrekken.

Een voor de hand liggende vraag naar aanleiding van mijn resumé is, of de verschillen in uitleg van Lucas 1:48 ook van belang zijn voor de kwestie die op dit moment Reformatie-onderzoekers bezighoudt, namelijk: was er eigenlijk wel één Reformatie? Is het verschil tussen Luther, Zwingli en Calvijn wellicht zo groot, dat men over verschillende Reformaties dient te spreken? Volgens mij ontlopen de kort voorgestelde exegeses van de reformatoren elkaar niet zodanig, dat op basis hiervan een onderscheid tussen verschillende Reformaties gerechtvaardigd zou kunnen worden. De genoemde reformatoren stellen allemaal Christus centraal en laten Maria alleen maar naar hem verwijzen.

Wat mij wel problematisch lijkt te zijn, is de enorme breuk die tussen de reformatoren van de zestiende eeuw en mensen van de eenentwintigste eeuw is ontstaan onder invloed van de Verlichting en enkele grote critici van de christelijke leer zoals Nietzsche. De autonomie van de mens⁴⁹ – zelfs tegenover zijn Schepper – werd in de eeuwen na de Reformatie zo sterk beklemtoond, dat het zaak is dat degenen voor wie de reformatoren nu nog maatgevend zijn zeer bewust met hun getuigenis omgaan. Met de scherpe pen van de hater hekelt Friedrich Nietzsche de deemoed. Volgens hem is ze niets meer dan een dekmantel voor 'feige Furchtsamkeit, dem Geschick mit Entschiedenheit entgegen zu treten'.⁵⁰ Deze kritiek dient men serieus

⁴⁹ Vgl. Michael Welker, *Der Vorgang Autonomie. Philosophische Beiträge zur Einsicht in theologischer Rezeption und Kritik*, Neukirchen 1975.

⁵⁰ Friedrich Nietzsche, *Der Wille zur Macht. Versuch einer Umwertung aller Werte*, München 1926 (Musarion-Ausgabe der Werke Nietzsches, vol. XVIII, 163). Hier geciteerd naar Heiko A. Oberman, *Contra vanam curiositatem. Ein Kapitel der Theologie zwischen Seelenwinkel und Weltall*, Zürich 1974, 11, bij noot 3.

te nemen. Als dus in lied 481 uit het ‘Liedboek voor de Kerken’, het lied van de dichter Jan Wit (1914-1980) dat begint met de woorden: ‘O grote God die liefde zijt’, aan het eind van de tweede strofe de bede tot God gericht wordt:

Laat ons getrouw de weg begaan
tot allen die ons verre staan
en laat ons zonder vrezen
de minste willen wezen,

dan moet een modern Nederlands christen weten, dat hij met deze houding de hoon en spot van Friedrich Nietzsche over zich afroept. Deemoed is verachtelijk en erbarmelijk, zegt Nietzsche. Maar hij wijst niet alleen de deemoed radicaal af, maar ook een sociaal lage staat. Achter Nietzsche’s ‘herwaardering van alle waarden’ zit uiteraard de gedachte dat God niet bestaat. Er is geen geveer van al het goede, er is geen soevereine heer van de schepping. Omdat God niet bestaat, niet regeert en dus ook niet omlaag kijkt, moet een ieder maar zien hoe hoog hij komt en hoe hij kan blijven bovendrijven.

Een consequente volgende stap is dan het bijzondere van de mens te loochenen. Mensen zijn in niets beter dan dieren, zegt John Gray in een recent verschenen boek.⁵¹ Een duidelijke keuze, niet tussen Jeruzalem en Athene, maar tegen Jeruzalem en Athene beide. De Griekse dichter Menander had immers nog gezegd: ‘Hoe charmant is toch de mens, als hij zich als een mens gedraagt.’⁵² Ook al is de charmante mens van Menander zeer zeker niet deemoedig, hij is toch tenminste nog veel verhevener dan een dier. Daarin komen christelijke leer en antieke opvattingen overeen.

Gezien de onder verwijzing naar Nietzsche en Gray aangestipte enorme uitdagingen, dienen christenen zich mijns inziens te bezinnen op de vraag, of de verering van Maria als een tak aan de boom van de verering van Jezus Christus gezien dient te worden, en of – en zo ja, hoe ver – de Mariaverering zich mag verzelfstandigen. De dialoog tussen de Rooms-Katholieke Kerk en de kerken die uit de Reformatie zijn voortgekomen, moet verder gaan.

⁵¹ John Gray, *Straw Dogs. Thoughts on Humans and other Animals*, Granta Books 2002. Nederlandse vertaling: John Gray, *Strohonden. Gedachten over mensen en andere dieren*, Amsterdam 2003.

⁵² Menander, *Fragmente* 761, 1.